

Ο μεταφραστής Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Ιχνηλατώντας την πνευματική του πορεία στις αρχαιογλωσσες μεταφράσεις του*

Μανόλης Στριλιγκάς

Abstract_ Manolis Striligas | The Translator Konstantinos Theotokis:
Tracing His Intellectual Path in His Ancient Language Translations

Konstantinos Theotokis (1872–1923) was a multilingual translator with a wide range and variety of translation work. Although this has engaged scholars in individual aspects, an overall overview of the intellectual trajectory that dictates his choices is still lacking. In this paper I attempt to help trace this trajectory with reference to those of the author's ancient language translations that relate to the period 1895–1912, are made in close chronological continuity with each other, and present, through a notable presence of the natural world, a focus on the cosmological and ontological issues posed by nature, life and death, destruction and rebirth. As will be seen, Theotokis's preoccupation with Indology, and the related translations, his translation of Virgil's *Georgics* and Lucretius's *De rerum natura*, are linked both to his personal existential concerns and to the cultural assumptions of the time and his ideological pursuits.

Πρόλογος

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ (1872–1923) υπήρξε ένας πολύγλωσσος μεταφραστής με μεγάλο σε έκταση και ποικιλία μεταφραστικό έργο. Αν και αυτό έχει απασχολήσει σε επιμέρους πτυχές του τους μελετητές,¹ λείπει ακόμη μια συνολική εποπτεία της πνευματικής πορείας που υπαγορεύει τις επιλογές του. Σε αυτή την εργασία επιχειρώ να συμβάλω στην ιχνηλάτηση αυτής της πορείας αναφορικά με εκείνες τις αρχαιογλωσσες μεταφράσεις του συγγραφέα που αφορούν την περίοδο 1895–1912, γίνονται σε στενή χρονική συνέχεια μεταξύ τους, και παρουσιάζουν, μέσα από μια αξιοσημείωτη παρουσία του φυσικού κόσμου, μια εστίαση στα κοσμολογικά και οντολογικά

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Καθηγήτριά μου Αναστασία Νάτσινα, καθώς και στον/στην ανώνυμο/η κριτικό/η αναγνώστη/τρια για τις παρατηρήσεις τους.

¹ Ενδεικτικά βλ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ 2004 και ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ 2023: αυτή τη στιγμή οι πιο ολοκληρωμένες μελέτες για το μεταφραστικό ενδιαφέρον του Θεοτόκη και του κύκλου του.

ζητήματα που θέτουν η φύση, η ζωή και ο θάνατος, η καταστροφή και η αναγέννηση. Όπως θα φανεί, η ενασχόληση του Θεοτόκη με την ινδολογία, και οι συναφείς μεταφράσεις, η μετάφραση των *Γεωργικών* του Βιργιλίου και του *Περί φύσεως* του Λουκρητίου συνδέονται τόσο με τις προσωπικές του υπαρξιακές ανησυχίες όσο και με τις πολιτισμικές προκείμενες της εποχής και τις ιδεολογικές αναζητήσεις του.

Τα ινδικά μεταφράσματα

Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης αρχίζει να μεταφράζει έργα της ινδικής λογοτεχνίας το 1895 και θα δημοσιεύσει τα περισσότερα από αυτά έως το 1918.² Αυτή του η δραστηριότητα ξεκινάει όταν καταφτάνει στην Κέρκυρα ο Λορέντζο Μαβίλης, ο οποίος περιόδευε στα γερμανικά πανεπιστήμια για 12 χρόνια. Ο γερμανοθρεμένος³ νεαρός Θεοτόκης συνάπτει μια πολύ δυνατή φιλία μαζί του, αλλά και μια σχέση δάσκαλου-μαθητή, αφού ο Μαβίλης θα τον μυήσει στη σανσκριτική γλώσσα και λογοτεχνία.⁴ Ο τελευταίος φαίνεται πως του ενσταλάζει ένα πατριωτικό πνεύμα, το οποίο δεν διαφαίνεται στα έργα και τη ζωή του Θεοτόκη πριν το 1895.⁵ Η επίδραση του Μαβίλη είναι μεγάλη, όμως ο νεότερος γρήγορα θα δημιουργήσει το δικό του μεταφραστικό σχέδιο, το οποίο θα διαρκέσει για πάνω από μια δεκαετία.

Ο Θεοτόκης αρχίζει να μελετάει τη σανσκριτική λογοτεχνία το 1895 και δημοσιεύει τις πρώτες του μεταφράσεις το 1901. Τα χρόνια που μεσολαβούν μέχρι τις πρώτες του δημοσιεύσεις φαίνεται πως είναι χρόνια σκληρής δουλειάς και μελέτης κατά τα οποία ο συγγραφέας μαζεύει το υλικό του και κοπιάζει όχι μόνο στη μετάφραση σανσκριτικών κειμένων, αλλά και στη μελέτη σύγχρονών του εγχειριδίων ινδολογίας, τα οποία προέρχονται κατά βάση από τη Γερμανία. Αυτή του η σχολαστική δουλειά ως «ινδολόγου» είναι φανερή στο πλήθος σημειώσεων και επεξηγήσεων που δίνει ο Θεοτόκης στα δημοσιεύματα των μεταφράσεών του, αλλά και στην ύπαρξη μιας ολόκληρης *Ιστορίας της Ινδικής Λογοτεχνίας*.⁶ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό από τα έργα που μετέφρασε και ήταν έτοιμα μέχρι το 1901, όμως είναι πολύ πιθανό όσα μετέφρασε να είναι τα ίδια που δημοσίευσε αργότερα και όσα ενέταξε στην *Ιστορία* του.

Συνεχίζοντας, είναι πιστεύω βασικό να δούμε σύντομα τον χρόνο και τον χώρο των δημοσιεύσεων. Το 1901 έχουμε τη δημοσίευση δύο μεταφράσεων στο περιοδικό *Διώνυσος*.⁷ Αργότερα, το 1904 ο Θεοτόκης δημοσιεύει στον

² Για αναλυτικό πίνακα δημοσιευμένων μεταφράσεων βλ. ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ 1959.

³ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ 1983, 839.

⁴ ΜΑΡΤΖΟΥΚΟΥ 1991, 191.

⁵ ARNOUX-FARNOUX 2004, 3.

⁶ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993.

⁷ Πρόκειται για τις ιστορίες: *Ο Ρούρος και οι όφιοι* και *Ο βασιλιάς Παριζίτης δαγκάνεται από τον οφιοδαίμονα Ταξακάν*. Εκδίδονται αργότερα στα *Ινδικά μεταφράσματα* (ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1988).

Νουμά μια μετάφραση⁸ και μια μελέτη για τη σανσκριτική γλώσσα,⁹ ενώ παράλληλα έχει έτοιμη την *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας* την οποία τιτλοφορεί το 1906 και θα παραμείνει για καιρό ανέκδοτη.¹⁰ Έπειτα, το 1906 δημοσιεύει πάλι στον *Νουμά* οκτώ μεταφράσεις, ενώ από το 1907 φαίνεται ότι το σχέδιό του έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, αφού θα δημοσιεύσει δύο ακόμη μεταφράσεις και το 1908 άλλη μια, ενώ παράλληλα θα εκδώσει στην Κέρκυρα την *Ιστορία της Σακούνταλας* του Καλιδάσα. Το 1914 εκδίδει την ιστορία *Νάλας και Ντα-μαγιάντη* στη μνήμη του φίλου του Μαβίλη που σκοτώθηκε στο Δρίσκο το 1912, προκειμένου να διασώσει το πολύτιμο έργο του, μιμούμενος τη γλώσσα και ύφος στο οποίο ξεκίνησε ο Μαβίλης τη μετάφραση και υποδεικνύοντας με σημείωση τον στίχο από τον οποίο ξεκινάει τη δική του μεταφραστική εργασία.¹¹ Τέλος, το 1918 προχώρησε στη δημοσίευση δύο πράξεων του θεατρικού *Η Μαλάβικα και ο Αγνιμίτρας* στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*,¹² όμως το έργο το έχει μεταφράσει ήδη από το 1904¹³ και η δημοσίευσή του εκείνη τη στιγμή μάλλον οφείλεται σε λόγους που αφορούν το περιοδικό.¹⁴ Μέχρι το 1918 ο Θεοτόκης έχει δημοσιεύσει 17 μεταφράσεις.¹⁵

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, καθώς βλέπουμε τη συχνότητα των δημοσιεύσεων, ότι από το 1908 το ενδιαφέρον του Θεοτόκη για την ινδική λογοτεχνία ελαττώνεται, αλλά διατηρείται έως και το τέλος της ζωής του, αφού, όπως μας πληροφορεί η Παπαγεωργίου (1993, 395–97), επιστρέφει στη μελέτη του ινδικού δράματος το 1910 και σκοπεύει να μεταφράσει και εκδώσει όλα τα έργα του Καλιδάσα. Συγκεκριμένα, ενώ τα προηγούμενα χρόνια ασχολήθηκε και δημοσίευσε διαφόρων ειδών έργα, εκείνη την περίοδο εστιάζει στο αγαπημένο του είδος, το δράμα, μελετώντας και μεταφράζοντας παράλληλα τη *Λυσιστράτη* και τις τραγωδίες του Σαίξπηρ (Κορνηλίου 2023, 176).¹⁶ Ακόμα, αυτή η ελάττωση των δημοσιεύσεων δείχνει ότι ο Θεοτόκης είχε ολοκληρώσει τις περισσότερες μεταφράσεις μεταξύ του 1904 και 1906. Αυτό, φαίνεται και από την *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας*, έργο που μαρτυρεί ότι ο συγγραφέας είχε εποπτεία των περισσότερων κειμένων για να μπορέσει να προβεί στη συγγραφή και την ολοκλήρωσή της μέχρι το 1906. Μάλιστα, είναι σημαντικό ότι την περίοδο που ξεκινάει να μελετάει τα ινδικά κείμενα, ο Θεοτόκης είναι

⁸ Θεοτόκης 1904α.

⁹ Θεοτόκης 1904β.

¹⁰ Παπαγεωργίου 1993.

¹¹ Μαβίλης & Θεοτόκης 1983, 7–8.

¹² Θεοτόκης 1918.

¹³ Βλάχος 1983.

¹⁴ Πυλαρινός 2021, 21–27.

¹⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν ακόμα τρεις, οι οποίες δημοσιεύονται μετά τον θάνατό του και τις εντόπισε ο Γρόλλιος 1973, 299.

¹⁶ Η παράλληλη μελέτη και μετάφραση δραματικών έργων τριών διαφορετικών παραδόσεων την ίδια περίοδο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας, όμως αυτή δεν θα γίνει εδώ καθώς δεν έχουμε αυτό το περιθώριο ανάπτυξης. Αξιολογες είναι οι παρατηρήσεις της Κορνηλίου (2023, 175–251) για τα έργα, αυτόνομα, μέσα στον χώρο και τον χρόνο.

επηρεασμένος από το ρεύμα του αισθητισμού και διανύει τη λεγόμενη «ρομαντική» ή αλλιώς «μυθική» του περίοδο.¹⁷ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου θα δημιουργήσει πρωτότυπα έργα τα οποία είναι άμεσα επηρεασμένα από τον αρχαίο κόσμο γενικότερα, με τη θεματολογία τους να κινείται γύρω από οντολογικά και κοσμογονικά ζητήματα, όπως σημειώνει ο Δάλλας (2001, 57–62).¹⁸ Ακόμα, παρατηρούμε ότι αυτά τα στοιχεία υπάρχουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό σε όλες τις μεταφράσεις ινδικών έργων που δημοσιεύει, οι οποίες κινούνται κυρίως στη σφαίρα του μεταφυσικού.¹⁹ Έτσι, καταλαβαίνουμε για αρχή ότι τα κείμενα πρέπει να τον γοήτευσαν λόγω του εξωτισμού, της φαντασίας και της μυθολογίας τους. Επίσης, πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η ελάττωση μπορεί να φανεί στον βαθμό επίδρασης της ινδικής λογοτεχνίας στο πρωτότυπο έργο του, η οποία εξασθενεί με το πέρασμα των χρόνων και, όπως παρατηρεί η Κορνηλίου (2023, 91–92) «οι θύελλες που προκαλούν τα υπαρξιακά ερωτήματα στο νου και την καρδιά του Θεοτόκη κοπάζουν, τα ερεθίσματα της ινδικής κοσμοθεωρίας συγχωνεύονται με άλλα και μαζί με τη γραφή του ωριμάζει και η σκέψη του, η προσωπική του φιλοσοφία. Έτσι, στα επόμενα έργα του, αυτή η επιρροή είναι πιο υποδόρια και σε μερικές περιπτώσεις γίνονται δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ των ινδικών και άλλων επιρροών του».²⁰

Συνεχίζοντας, στις μελέτες που καταγράφουν την ιδεολογική πορεία του συγγραφέα, η περίοδος του πατριωτισμού του συνδέεται άμεσα και με την υποστήριξη του δημοτικισμού.²¹ Η μετάφραση των ινδικών έργων σχετίζεται άμεσα με τις προσπάθειες ανάδειξης της δημοτικής, η οποία –κατά το παράδειγμα των Σολωμού και Πολυλά– αποτελεί μοναδικό όργανο έκφρασης. Μάλιστα, ο πατριωτισμός του Θεοτόκη αναδεικνύεται μέσα από τη διαδικασία της ίδιας της μετάφρασης σε δημοτική γλώσσα με κερκυραϊκούς ιδιοματισμούς και τη μελέτη του ίδιου του ινδικού πολιτισμού.²² Αυτό μπορεί να φανεί από δύο θεωρητικά κείμενα του Θεοτόκη στα οποία ήδη αναφερθήκαμε,

¹⁷ ΔΑΛΛΑΣ 2001, 57–70 και 217–18. Τα παραπάνω φαίνονται σαφέστερα, εάν δει κανείς παράλληλα τους περιληπτικούς πίνακες με τα δύο πεδία δραστηριοποίησης του Θεοτόκη, στα οποία οι περίοδοι ταυτίζονται απόλυτα.

¹⁸ Δηλαδή οι φανταστικές ιστορίες αναπτύσσονται γύρω από τη δημιουργία και καταστροφή του κόσμου και τη γέννηση των «μυθικών» ηρώων, όπως π.χ. στα έργα *Κοσμογονία* και *Χάση κόσμου*.

¹⁹ Για το ενδιαφέρον του Θεοτόκη για την κοσμολογία και οντολογία των έργων θα αναφερθώ εκτενέστερα παρακάτω.

²⁰ Μάλιστα, η μελετήτρια βλέπει την επίδραση της ινδικής λογοτεχνίας εντονότερη την περίοδο 1894–1904, δηλαδή τα έτη στα οποία ο Θεοτόκης ασχολείται μεταφραστικά κυρίως με τα ινδικά έργα και τη συγγραφή της *Ιστορίας της Ινδικής Λογοτεχνίας*.

²¹ Βλ. ΔΑΛΛΑΣ 2001, 33–56.

²² Βλ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ 2004, 17–27. Σε αυτές τις σελίδες ο Πυλαρινός αναπτύσσει τους λόγους και τις λειτουργίες των μεταφράσεων στη δημοτική γλώσσα και υπογραμμίζει τα παιδευτικά και εθνικά κίνητρα του Θεοτόκη και των ομοτέχνων του. Σύντομα σχόλια για τη σημασία των ινδικών μεταφράσεων κάνει στις σελίδες 69–70, όπου η εστίαση δίνεται στον Επτανησιακό κύκλο. Αναφορά σε αυτόν τον κύκλο θα γίνει παρακάτω.

τη μελέτη του «Σανσκριτική και καθαρεύουσα» και την *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας*. Στη μελέτη του, ο Θεοτόκης τάσσεται ανοικτά υπέρ της δημοτικής και αναλύει το γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με τη σανσκριτική γλώσσα στη διαχρονία της, ενώ παράλληλα παραθέτει μια σύντομη ιστορία του ινδικού πολιτισμού. Επίσης, όσο αφηγείται την ιστορία του ινδικού πολιτισμού, εντάσσει εμβόλιμα μαρτυρίες αρχαίων Ελλήνων περιηγητών, αναδεικνύοντας μια βαθύτερη σύνδεση των δύο πολιτισμών. Το ενδιαφέρον του για αυτή τη σύνδεση επιβεβαιώνεται από το ακόλουθο απόσπασμα της *Ιστορίας της Ινδικής Λογοτεχνίας*: «Ο λαός της Ινδίας είχε τους ίδιους προπάτορες με εμάς· συγγενικές είναι η ελληνική και η σανσκριτική, η μυθολογία των Ινδών με τη μυθολογία των Ελλήνων· μοιάζουν πολλά από τα συνήθεια και τα συστήματα των προγόνων μας με ό,τι γνωρίζουμε για αυτόν τον απόμακρον κόσμο». ²³ Αυτή δεν είναι η μόνη φορά που μέσα στο έργο ο Θεοτόκης θα συνδέσει τους δύο πολιτισμούς, αφού συχνά επισημαίνει τα αρχαιοελληνικά αντίστοιχα των ινδικών προσώπων ή θεών, ενώ πολλές είναι οι παραπομπές σε αρχαιοελληνικά έργα που παρουσιάζουν ομοιότητες με τα ινδικά ή τις ιδέες πίσω από αυτά. Βέβαια, ο Θεοτόκης εξετάζει και άμεσες συνδέσεις των δύο πολιτισμών όπως στην ενότητα «Η Ελληνική επιρροή στο σανσκριτικό δράμα». ²⁴

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεοτόκης εξετάζει τον ινδικό πολιτισμό και αναπτύσσει την ιστορία του είναι πιθανό ότι συνδέεται με τις ινδολογικές εξελίξεις του τέλους του 19ου αιώνα στη Γερμανία. Η επαφή του με τους Γερμανούς ινδολόγους και μελετητές γίνεται φανερή στη βιβλιογραφία που παραθέτει στην *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας*, στην οποία κάνει αναφορά σε σημαντικούς εκπροσώπους τους ²⁵ αλλά και σε χαρακτηριστικούς όρους που χρησιμοποιούν, όπως είναι ο «Άριος». ²⁶ Επίσης, λαμβάνει υπόψη του διάφορες ανθρωπολογικές θεωρίες που αναπτύσσονται εκείνη την περίοδο για την υπόθεση της άριας φυλής, όπως τα ξανθά μαλλιά των Αρίων. ²⁷ Συγκεκριμένα, από τη δεκαετία του 1840 και μετά, όταν η ινδολογία έγινε δεκτή ως επιστήμη στα γερμανικά πανεπιστήμια, οι Γερμανοί ινδολόγοι έδωσαν όλο τους το βάρος στη μελέτη της σανσκριτικής γλώσσας και τη σύγκρισή της με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες και φυσικά με τα γερμανικά. Η μελέτη της ινδολογίας αναπτύχθηκε γρήγορα, εξαιτίας του ανταγωνισμού της διασκορπισμένης Γερμανίας με την πολιτισμικά ενωμένη Γαλλία, αλλά και του οριενταλισμού που είχε

²³ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 11.

²⁴ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 279–92.

²⁵ Για μια σύντομη γενική ιστορία της ινδολογίας στη Γερμανία και καταλόγους με σημαντικούς Γερμανούς ινδολόγους βλ. WILHELM 1961.

²⁶ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 16.

²⁷ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 17. Εδώ ο Θεοτόκης αναφέρει τον Theodor Poesche, 1878, που έγραψε το βιβλίο *The Aryans*. Αυτή η προσέγγιση είναι και από τις βασικότερες που προέβαλαν οι Γερμανοί κατά τη διαμόρφωση της καταγωγικής του αρχής. Αναλυτικότερα βλ. McGETCHIN 2009, 153–62.

κατακτήσει την Ευρώπη από το τέλος του 18ου αιώνα.²⁸ Οι Γερμανοί λόγιοι στην προσπάθεια δημιουργίας γερμανικού έθνους τον 19ο αιώνα ανέπτυξαν κυρίως γλωσσικές θεωρίες που θα τους εδραίωναν ως ένα ισχυρό και σεβαστό έθνος. Αυτόν τον σεβασμό και, φυσικά, την ανωτερότητά του σε σύγκριση με τα υπόλοιπα έθνη, οι Γερμανοί τα βρήκαν στη μελέτη της ινδολογίας και των αρχαίων πολιτισμών και γλωσσών. Από τη σύγκριση της σανσκριτικής γλώσσας με άλλες, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η Ινδία, η οποία άρχισε να θεωρείται αρχαιότερη και μάλιστα πνευματικότερη από την Αρχαία Ελλάδα και τους Λατίνους, συνδέεται γλωσσικά και διανοητικά με τη Γερμανία.²⁹ Από αυτή την αφετηρία ανέπτυξαν τη θεωρία της ινδογερμανικής γλώσσας –μετέπειτα ινδοευρωπαϊκής– και τη θεωρία των Αρίων, δηλαδή των Ινδοευρωπαίων. Αυτές οι θεωρίες διαστρεβλώθηκαν από άλλες εθνολογικές ρατσιστικές θεωρίες, οι οποίες έφτασαν μέχρι και τη ναζιστική ιδεολογία και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁰ Ωστόσο, αν και ο Θεοτόκης ακολουθεί τις τακτικές των Γερμανών ινδολόγων για την ενίσχυση της γλωσσικής και εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, ο ίδιος μας πληροφορεί στην εισαγωγή του ότι δεν συγκρίνει με όρους ανωτερότητας τον ελληνικό με τον ινδικό πολιτισμό, αλλά αντίθετα εντοπίζει και καταγράφει τα κοινά στοιχεία των δύο πολιτισμών και κοινωνιών και τον ενδιαφέρει πώς μπορεί η ελληνική κοινωνία να διδαχτεί και να ωφεληθεί από τον ινδικό πολιτισμό.³¹

Σημαντικό ρόλο στην ενασχόληση του Θεοτόκη με τα ινδικά έργα είχαν και οι εμπειρίες της προσωπικής του ζωής, οι οποίες επηρέασαν την ψυχοσύνθεσή του. Συγκεκριμένα, το 1897 ξεσπά ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος στον οποίο ο Θεοτόκης και ο Μαβίλης λαμβάνουν μέρος και επιστρέφουν ταπεινωμένοι. Από αυτόν τον πόλεμο ο Θεοτόκης δεν θα αναφέρει σχεδόν τίποτα ούτε στα πιο κοντινά του πρόσωπα και θα κλειστεί στον εαυτό του. Το 1900, πεθαίνει η μοναδική και πολυαγαπημένη του κόρη Τίνα, γεγονός το οποίο τον απομονώνει ακόμα περισσότερο. Είναι πιθανό ότι αυτά τα δύο τραυματικά γεγονότα συνέβαλαν καθοριστικά στη μελέτη των κειμένων αυτών και στην ανάπτυξη και κίνηση της σκέψης του Θεοτόκη την περίοδο εκείνη. Φαίνεται ότι ο Θεοτόκης συνεχίζει τη μελέτη των ινδικών κειμένων προσπαθώντας να φροντίσει τα τραύματα της φρίκης του πολέμου, αλλά και την προσωπική του απώλεια για τον θάνατο της κόρης του, επιθυμώντας να ξεφύγει από την

²⁸ McGETCHIN 2009, 76–101. Σε αυτό το κεφάλαιο ο συγγραφέας εξετάζει γενικότερα την ανάπτυξη της ινδολογίας στα πανεπιστήμια, αλλά κάνει αρκετά σχόλια πάνω σε όσα αναφέρω, τόσο εδώ, όσο και στα υπόλοιπα κεφάλαια.

²⁹ McGETCHIN 2009, 41–167, όπου εξετάζεται η ορθότητα των θεωριών των Γερμανών ινδολόγων, αλλά και η ιδεολογία και οι απώτεροι εθνικοί τους στόχοι.

³⁰ McGETCHIN 2009, 168–88. Από τα σημαντικότερα κεφάλαια καθώς ανακεφαλαιώνει την πορεία της μελέτης των σανσκριτικών και το πώς διαστρεβλώθηκαν και έφτασαν μέχρι και τη ναζιστική ιδεολογία.

³¹ Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι και ο Θεοτόκης πρέπει να έβλεπε περισσότερο την αρχαία Ινδία, παρά τη σύγχρονη, όπως και οι Γερμανοί ινδολόγοι.

πραγματικότητα, ενώ παράλληλα μελετά τις έννοιες της ύβρεως, του θανάτου και της αναγέννησης. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε από τις ιστορίες που δημοσιεύει πρώτες. Συγκεκριμένα, στην ιστορία *Ο Ρούρος και οι όφιοι*, ο Ρούρος χάνει τη γυναίκα του από το δάγκωμα ενός φιδιού και για να την επαναφέρει στη ζωή προσφέρει στους θεούς τη μισή από τη δική του ζωή, διότι αρνείται την ιδέα του θανάτου και δεν μπορεί να διανοηθεί τον χαμό της αγαπημένης του. Παράλληλα, όμως, ο Ρούρος ορκίζεται να σκοτώνει κάθε φίδι που θα βρεθεί μπροστά του, έως ότου φτάνει σε ένα φίδι/θεότητα που μιλάει και τον συμβουλεύει να μη σκοτώνει κανένα ζώο και να μην του κάνει κακό άδικα, διότι η θανάτωση είναι αντίθετη με την πίστη των Βεδών. Δεύτερη είναι η ιστορία *Ο βασιλιάς Παριζίτης δαγκάνεται από τον οφιοδαίμονα Ταξακάν*. Σε αυτήν ο βασιλιάς Παριζίτης γίνεται υβριστής βάζοντας ένα νεκρό φίδι στον ώμο ενός ασκητή βραχμάνου. Ο γιος του βραχμάνου καταριέται τον βασιλιά και ο θεός/δαίμονας Ταξακάν κατευθύνεται προς το παλάτι για να θανατώσει τον υβριστή, δαγκώνοντάς τον. Στον δρόμο, όμως, βλέπει τον βραχμάνο Κάσιαπα να πηγαίνει επίσης στο παλάτι για να γιατρέψει τον βασιλιά μετά το δικό του δάγκωμα και του θέτει ως δοκιμασία να αναστήσει ένα δέντρο που θα δαγκώσει. Ο Κάσιαπας περνά τη δοκιμασία, όμως ο Ταξακάν παρακαλεί παρ' όλα αυτά τον βραχμάνο να φύγει και να μη γιατρέψει τον υβριστή, όπως και γίνεται. Μετά από αυτές τις ιστορίες ο Θεοτόκης δημοσιεύει ύμνους στους οποίους, όπως και στις ιστορίες που αναφέρθηκαν, πρωταγωνιστούν άνθρωποι που αψηφούν τους θεούς ή ζητούν τη βοήθειά τους για να προφυλαχτούν από τον θάνατο λόγω ενός επικείμενου πολέμου, ή που έρχονται πράγματι τελικά αντιμέτωποι με τον θάνατο. Ο θάνατος όμως δεν αφορά μόνο τους ανθρώπους, αλλά επεκτείνεται στη χλωρίδα και την πανίδα που υπάρχει σε κάθε έργο και αποκτά διαστάσεις ανίερης πράξης ή ύβρεως εναντίον των θεών, όταν επέρχεται από τον αλόγιστο ανθρώπινο παράγοντα.³²

Επίσης, στα κείμενα αυτά, ο θάνατος δεν συνεπάγεται το τέλος της ζωής, αλλά είναι ένα στάδιο προς την αναδημιουργία ή την αναγέννηση. Έτσι, η κατάσταση και η έννοια του θανάτου κινούνται στον μεταφυσικό χώρο, αφού σύμφωνα με την ινδουιστική θρησκεία ο θάνατος δεν αποτελεί το τέλος της ύπαρξης, αλλά το βήμα για την ένωση με το σύμπαν και μετά τη μετενσάρκωση ή μετεμψύχωση σε ένα άλλο ον.³³ Η ανακύκλωση της ζωής αναπτύσσεται δηλαδή με μεταφυσικούς όρους, αφού η ψυχή των όντων δεν χάνεται, αλλά επιστρέφει πίσω στο σύμπαν και από εκεί στον φυσικό κόσμο. Είναι σαφές ότι, σε αυτά τα κείμενα η μυθική/φανταστική διάσταση του φυσικού κόσμου έχει ένα μεταφυσικό υπόβαθρο. Ωστόσο, ο φυσικός κόσμος παραμένει έρμαιο των θεών, οι οποίοι από τη μια είναι ζωοδότες και από την άλλη καταστρέφουν και αναπλάθουν αιωνίως τον κόσμο ως οι μόνοι εξουσιαστές του, αφού σ' αυτούς

³² Όπως στην ιστορία *Ο Ρούρος και οι όφιοι* ή την *Ιστορία της Σακούνταλας*.

³³ Περισσότερα για τον ινδουισμό βλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ 2022.

αρχίζει και τελειώνει η ύπαρξη. Ο Θεοτόκης, λοιπόν, βλέπει, ενδεχομένως, σ' αυτά τα κείμενα τον φυσικό χώρο ως περιβάλλον ανταγωνισμού και καταστροφών, που ενθαρρύνει την απομόνωση στη φύση και τη μελέτη του πνευματικού κόσμου. Βλέπει, επίσης, τη ζωή να ανακυκλώνεται διαρκώς και τον θάνατο να είναι απλώς ένα στάδιο σε αυτόν τον κύκλο. Χωρίς να ασπάζεται τον ινδουισμό, βρίσκει σ' αυτά τα κείμενα ένα πεδίο στοχασμού της αέναης καταστροφής και αναδημιουργίας των όντων. Με άλλα λόγια η ενασχόλησή του με τις ινδικές μεταφράσεις φαίνεται πως του προσφέρει ένα πλαίσιο όπου η προσωπική του επιλογή για απομόνωση και καταφυγή στη φύση δικαιώνονται³⁴ και όπου ο θάνατος δεν συνεπάγεται το τέλος, αλλά την ανακύκλωση της ζωής με μεταφυσικούς όρους.

Αν και ο θάνατος και η αναγέννηση δεν είναι τα μοναδικά θέματα που προβάλλονται στα κείμενα που μεταφράζει, είναι ωστόσο από τα κύρια ζητήματα που τον απασχολούν στο κεφάλαιο που αφιερώνει στη φιλοσοφία του ινδικού πολιτισμού³⁵ και τη διδασκαλία του Βούδα στην *Ιστορία* του.³⁶ Μάλιστα εκεί φανερώνει, με τις συνδέσεις που κάνει, και ένα διαρκέστερο ενδιαφέρον που θα γίνει σαφές και με τις μετέπειτα μεταφράσεις του. Σε αυτά τα κεφάλαια ο Θεοτόκης αναλύει τα φιλοσοφικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν στην Ινδία εστιάζοντας στις θεωρίες για τη δημιουργία του κόσμου, την ύπαρξη της ψυχής και τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο, κατατάσσοντάς τες σε χρονολογική σειρά και μελετώντας τες παράλληλα με τις θεωρίες του Σωκράτη, του Αριστοτέλη και του Λουκρήτιου.³⁷ Συγκεκριμένα, ξεχωρίζει την «ατομιστική» φιλοσοφία την οποία θεωρεί ως το σημαντικότερο φιλοσοφικό σύστημα των Ινδών, η οποία –πράγματι– παρουσιάζει κοινά στοιχεία με την επικούρεια φιλοσοφία και το έργο του Λουκρήτιου, το οποίο και παραθέτει στα λατινικά. Είναι πιθανό το αυξημένο ενδιαφέρον του Θεοτόκη για τη θεωρία των ατόμων να τον ώθησε στη μελέτη του *Περί φύσεως* (*De rerum natura*), το οποίο άλλωστε θα μεταφράσει σύντομα μετά. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι οι παρατηρήσεις του Θεοτόκη για τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις διαφορετικές φιλοσοφίες είναι σωστές και βάσιμες, αφού έχει αποδειχτεί ότι υπάρχει κοινή ανάπτυξη της ατομικής θεωρίας ανάμεσα στους δύο κόσμους από τον Λεύκιππο μέχρι τον Λουκρήτιο και από τις Ουπανισάδες μέχρι τον Κάναντα και τη Βαϊσέσικα.³⁸ Ακόμα, ο Θεοτόκης αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο

³⁴ Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η τάση του για απομόνωση και, όπως είδαμε, καταπιάστηκε και με τη δημιουργία αρχαιοθέμων έργων που δεν έχουν καμία σχέση με την τρέχουσα γύρω του πραγματικότητα.

³⁵ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 138–82.

³⁶ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 109–23.

³⁷ Ο Θεοτόκης σε όποια σημεία βρίσκει κοινά στοιχεία με την ινδική φιλοσοφία παραπέμπει στα κείμενα των αρχαίων φιλοσόφων, χωρίς όμως να παίρνει θέση υπέρ της μιας ή της άλλης φιλοσοφίας. Η μόνη διάκριση που κάνει είναι αυτή της ατομιστικής φιλοσοφίας σε σχέση με τις υπόλοιπες.

³⁸ BOSE 2015. Σε αυτή τη μελέτη ο Bose εξετάζει συνολικά την ιστορία της ατομικής θεωρίας

για τον Βούδα και τη διδασκαλία του, όμως εδώ δεν επιχειρεί κάποια σύνδεση με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, αν και είναι πολύ πιθανό να είχε εντοπίσει τις ομοιότητες. Ο Gowans σημειώνει ότι ενώ δεν είναι ασφαλές να υποθέσουμε συνδέσεις επιρροής ανάμεσα στην ελληνιστική και τη βουδιστική φιλοσοφία, υπάρχουν τα εξής κοινά (τα οποία καταγράφει και ο Θεοτόκης στην ανάλυση της φιλοσοφίας του Βούδα): η διδασκαλία απευθύνεται σε όλους και όλες, η ευδαιμονία ξεκινάει από το άτομο και επεκτείνεται στην κοινωνία, η γνώση είναι ο μόνος τρόπος να επιτευχθεί η ευδαιμονία με τη βοήθεια του διαλογισμού και το παρόν είναι αυτό που έχει σημασία.³⁹ Ωστόσο, καθώς παρακολουθούμε την πνευματική πορεία του μεταφραστή, πρέπει να σημειώσουμε ότι η μετάφραση του *Περί φύσεως* γίνεται αφού έχει εκδώσει τα *Γεωργικά*, το 1909, και έχει μεταστραφεί προς μια υλιστική οπτική του κόσμου, η οποία φτάνει τον απόλυτο βαθμό στο έργο του Λουκρητίου.

Πριν προχωρήσουμε, αξίζει να σταθούμε στη σχέση του Θεοτόκη με την Επτανησιακή Σχολή, η οποία έχει πλούσιο μεταφραστικό έργο και συγκεκριμένο μεταφραστικό πρόγραμμα. Ήδη αναφερθήκαμε στη μαθητεία του Θεοτόκη κοντά στον Λορέντζο Μαβίλη, ο οποίος «θα δώσει ομαλά τη σκυτάλη στον στενό φίλο του Κ. Θεοτόκη, ο οποίος με τη σειρά του, θα ακολουθήσει το δρόμο που χάραξαν οι προγενέστεροί του, αλλά και θα δημιουργήσει τομές, πρωτόγνωρες για τα κερκυραϊκά δεδομένα» (Πυλαρινός 2003, 123). Μάλιστα, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ο Θεοτόκης κατείχε όλα τα γνωρίσματα της Σχολής του,⁴⁰ η οποία ξεκινάει προγραμματικά με τον Σολωμό και τη διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας και ποίησης, ανάμεσα στα άλλα, μέσω της ελευθερίας της μετάφρασης (Λέτσιος 2017, 205–8). Αυτή τη διαμόρφωση της γλώσσας θα συνεχίσει ο Πολυλάς και αργότερα ο Μαβίλης, τόσο με το πρωτότυπο, όσο και με το μεταφραστικό έργο και θεωρητικά κείμενα για τη γλώσσα (Λέτσιος 2016, 167–70). Ο Θεοτόκης, λοιπόν, έρχεται να συνεχίσει αυτή την παράδοση μέσω της μετάφρασης ινδικών έργων στη δημοτική γλώσσα με κερκυραϊκό ιδίωμα, όπως ήδη είδαμε, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες φόρμες που φέρνουν τα ποιήματα κοντά στην παράδοση, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί τα δύο θεωρητικά κείμενα που συναντήσαμε ως οπλοστάσιο υπέρ της δημοτικής γλώσσας, έχοντας πάντα στραμμένη τη ματιά του στις κοινωνικές προεκτάσεις των έργων (Κορνηλίου 2023, 57–62).⁴¹ Ακόμα, ο Θεοτόκης φαίνεται ότι γνωρίζει πολύ καλά τους προγόνους του, αφού οι πρώτες σελίδες του προλόγου της *Ιστορίας της Ινδικής Λογοτεχνίας* είναι αφιερωμένες στους Έλληνες

στον αρχαίο κόσμο και δίνει έμφαση πάνω στα κοινά στοιχεία ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς. Βλ. και SOSNOWSKI 2005.

³⁹ GOWANS 2003, 42–46.

⁴⁰ Για τα χαρακτηριστικά της Επτανησιακής Σχολής βλ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ 2003, 72 και 87–91.

⁴¹ Πρέπει να σημειωθεί και η παρατήρηση της ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ ότι οι Επτανήσιοι ασχολούνται με τα ινδικά έργα, εκτός από τα χαρακτηριστικά της σχολής τους, και λόγω της δεκτικότητάς τους για ενασχόληση με την Ανατολή, καθώς δεν έχουν βιώσει οθωμανική κυριαρχία (2023, 57).

(κυρίως Επτανήσιους) που εργάστηκαν πάνω στα σανσκριτικά.⁴² Επίσης, ο Θεοτόκης στη μετάφραση των ινδικών ακολουθεί, στον μεγαλύτερο βαθμό, τις αρχές της Σχολής του μεταφράζοντας και μεταπλάθοντας δημιουργικά τα κείμενά του (ροπή προς Σολωμό), χρησιμοποιώντας διαφορετικές φόρμες ανάλογα την περίπτωση (ροπή προς Πολυλά) και δημιουργώντας πληθώρα λέξεων με προφορικό πολλές φορές ύφος κοντά στο δημοτικό τραγούδι (Κορνηλίου 2023, 82–91).

Στη συνέχεια, η μετάφραση λατινικών έργων φέρνει τον Θεοτόκη και πάλι κοντά στη Σχολή του. Όπως γνωρίζουμε, οι Επτανήσιοι, σε αντίθεση με τους Αθηναίους λογίους, αντιμετώπισαν την κλασική γραμματεία ως σύνολο, ακολουθώντας τη δυτική διανόηση του 18ου και 19ου αιώνα, με τον Θεοτόκη να είναι ο πρώτος που μεταφράζει στη δημοτική τα *Γεωργικά* (Κορνηλίου 2023, 348). Μάλιστα, οι γλωσσικές και μετρικές επιλογές, τόσο στη μετάφραση των *Γεωργικών* όσο και στη μετάφραση του *Περί φύσεως*, συμβαδίζουν με τα διδάγματα της Επτανησιακής Σχολής, ενώ η μετάφραση των δύο πρώτων βιβλίων της *Αινειάδας* του Βιργιλίου από τον Μαβίλη μας οδηγεί ασφαλέστερα στην ένταξη του Βιργιλίου και των έργων του στον επτανησιακό κύκλο (Κορνηλίου 2023, 349–50). Τέλος, πρέπει να προσθέσουμε ότι η μετάφραση του *Περί φύσεως*, σύμφωνα με την Κορνηλίου, πρέπει να είναι μια προσπάθεια εμπλουτισμού της νεοελληνικής γλώσσας με φιλοσοφικούς όρους, οι οποίοι απουσιάζουν (2023, 373).

Τα *Γεωργικά*

Τα *Γεωργικά* ο Θεοτόκης τα δημοσιεύει προς το τέλος της κυρίως ενασχόλησής του με τα ινδικά έργα και πολύ κοντά στην πιθανότερη έναρξη της μετάφρασης του *Περί φύσεως*. Συγκεκριμένα, δημοσιεύει στον *Νουμά* τα δύο από τα τέσσερα βιβλία το 1908 και έναν χρόνο μετά εκδίδει ολόκληρο το έργο στην Τυβίγγη στο τυπογραφείο του Ερρίκου Λάουππ. Τα *Γεωργικά* είναι ένα έργο παιδευτικού χαρακτήρα που θεωρείται, συχνά, ότι ανήκει στο είδος της βουκολικής ποίησης. Όχι άδικα, αφού σε κάθε ένα από τα τέσσερα βιβλία, ο Βιργίλιος προσφέρει εικόνες βουκολικής ευτοπίας μέσω των οποίων αναπτύσσεται κάθε φορά το κύριο θέμα που τον απασχολεί. Έτσι, στο πρώτο βιβλίο οι εικόνες περιστρέφονται γύρω από τον τρόπο καλλιέργειας και την παρατήρηση της κατάλληλης εποχής για τη σωστή καλλιέργεια. Στο δεύτερο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη δεντροκομία, με την περιγραφή, ανάλυση και οδηγό φροντίδας αρκετών δέντρων. Το τρίτο εστιάζει στην κτηνοτροφία και τα καλύτερα βοσκοτόπια. Τέλος, το τέταρτο βιβλίο αφορά τον μύθο για τις απαρχές της μελισσοκομίας και μια εκτενή συμβολική σκηνή που παραλληλίζει την κοινωνία των μελισσών με την κοινωνία των ανθρώπων, η οποία θα μας απασχολήσει σε λίγο. Θεωρώ ότι τα *Γεωργικά* δεν βρίσκονται μόνο χρονι-

⁴² Θεοτόκης 1993, 9–10.

κά ανάμεσα στα δύο άλλα μεταφραστικά εγχειρήματα, αλλά αποτέλεσαν και ένα μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη μεταφυσική και υλιστική προσέγγιση του κόσμου, με τα ζητήματα οντολογικής φύσης να παραμερίζονται προσωρινά για να επανέλθουν στο *Περί φύσεως* και τον Θεοτόκη να κάνει στο πρωτότυπο έργο του «το πέρασμά του από την επινοημένη σύνθεση στη φυσική περιγραφή και από την περιπλοκή στην απλοποίηση των ιδίων των πραγμάτων, [αφού] η πραγματικότητα δεν του προσφέρεται εφεξής ως φαντασία, αλλά άμεσα ως εμπειρία των αισθήσεων» (Δάλλας 2001, 219). Τέλος, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι τα *Γεωργικά* είναι μια φιλοσοφική αλληγορία του *Περί φύσεως* που εξετάζει τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση (Κορνηλίου 2023, 352) και ανασκευάζει το υλικό και τη θεματολογία του (Κορνηλίου 2023, 335).

Η επιλογή του Θεοτόκη να μεταφράσει τα *Γεωργικά* λίγο μετά τις μεταφράσεις των ινδικών έργων δεν μπορεί να είναι τυχαία. Για αρχή, τα *Γεωργικά* όπως και οι άλλες μεταφράσεις του αποτελούν τεκμήριο υπέρ της δημοτικής γλώσσας και μια πράξη πατριωτισμού του συγγραφέα. Αυτό μαρτυρείται και από επιστολή του προς τον εκδότη Γ. Φέξη, στην οποία αντιτίθεται στη γνώμη του σχετικά με τη γλώσσα των μεταφράσεων, επισημαίνοντας ότι οι παρατηρήσεις του εκδότη λογοκρίνουν τα έργα και παραβιάζουν τη συμφωνία τους να μην αλλαχτεί ούτε μια λέξη.⁴³ Μάλιστα, ο Θεοτόκης υπογραμμίζει την αξία του μεταφραστικού του έργου, αφού ισχυρίζεται ότι κατάφερε να μεταφράσει 200 άγνωστες λατινικές λέξεις των *Γεωργικών* με καλλιτεχνικό τρόπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιστολή, γραμμένη στα 1911, αναφέρεται στην έκδοση δύο μεταφράσεων του Σαίξπηρ και τη μετάφραση του *Περί φύσεως*, στοιχείο που επιβεβαιώνει τις γλωσσικές επιλογές και τον αυστηρό έλεγχο που ασκούσε ο συγγραφέας στα έργα του. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Φέξης είναι εκείνος που το 1915 θα εκδώσει την *Καταγωγή των ειδών* σε μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη, καθώς και άλλα έργα δαρβινικής κατεύθυνσης.⁴⁴

Συνεχίζοντας, θεωρώ ότι ο Θεοτόκης διαλέγει να μεταφράσει τα *Γεωργικά* από τη λατρεία του για τη φύση, αφού παρατηρούμε ότι καταγράφεται και προωθείται η ζωή στη φύση και η άσκηση των αγροτικών εργασιών. Αν και αυτά δεν αναπτύσσονται με τον ίδιο τρόπο που τα αξιοποιεί ο ίδιος στα δικά του έργα, ωστόσο διαφαίνονται κάποιες συνδέσεις.⁴⁵ Ακόμα, είναι σημαντικό ότι στο έργο ο φυσικός κόσμος δεν είναι ένας μαγικός ή ιερός χώρος που οι άνθρωποι σέβονται υπακούοντας σε θείκους νόμους, όπως συμβαίνει στα ινδικά έργα, αλλά ένας χώρος αλληλεξάρτησης με τον άνθρωπο, ενώ παράλληλα η φύση διατηρεί την αυτονομία της και τον απρόβλεπτο χαρακτήρα της,⁴⁶ όπως

⁴³ ΔΑΛΛΑΣ 2001, 308–9.

⁴⁴ ΚΡΙΜΠΛΣ 2013, 59.

⁴⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα διηγήματα *Η παντρεία της Σταλαχτής* και *Η ζωή του χωριού* στα οποία παρατηρούμε τόσο αυτό το εύπορο περιβάλλον, όσο και τη δραστηριότητα του ανθρώπου μέσα σε αυτό, η οποία αφορά αγροτικές εργασίες.

⁴⁶ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 24–30 και 59–63 για τις αρρώστιες των ζώων.

για παράδειγμα με την έκρηξη της Αίτνας ή τους σεισμούς στη Γερμανία.⁴⁷ Επιπροσθέτως, αξιοσημείωτη είναι η ερμηνεία της Κορνηλίου για τις δύο διαφορετικές εποχές που υπάρχουν μέσα στο έργο, δηλαδή την εποχή πριν τον μόχθο, όπου η φύση έδινε τα πάντα στους ανθρώπους (Χρυσή εποχή) και την εποχή μετά τον μόχθο (επενέργεια του Δία για την εξέλιξη του ανθρώπου), ο οποίος αποτελεί, πλέον, τον βασικό τρόπο που εξασφαλίζει την επιβίωση του ανθρώπου στη φύση. Τέλος, η φύση από τη μια ρέπει προς την καταστροφή και από την άλλη ορίζεται και ελέγχεται από τον άνθρωπο (Κορνηλίου 2023, 352–58).

Από τα παραπάνω είναι πιστεύω κατανοητό ότι η θεοτοκική σκέψη στρέφεται εκείνη την περίοδο προς μια υλιστική οπτική του κόσμου. Αυτή η οπτική θεωρώ ότι ενισχύεται από το κοινωνικό ενδιαφέρον του Θεοτόκη που τον οδήγησε στη μελέτη του έργου του Μαρξ και στη μύηση στις σοσιαλιστικές θεωρίες την ίδια περίοδο που μεταφράζει τα *Γεωργικά* (ενώ, την περίοδο που καταπιάστηκε με την ινδολογία και τη μορφή του Βούδα ασχολήθηκε ταυτόχρονα με το έργο του Νίτσε). Γνωρίζουμε ότι ο Θεοτόκης ήταν ένας ιδεαλιστής σοσιαλιστής,⁴⁸ ο οποίος επιθυμούσε το καλό του λαού και την αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων, χωρίς εκμετάλλευση των φτωχών από τους πλούσιους⁴⁹ και, ακόμα, ότι επιθυμούσε την εκπαίδευση των πολλών μέσα από τις μεταφράσεις του και τα έργα του.⁵⁰ Μάλιστα, η παραπάνω πορεία δεν πρέπει να μας φαίνεται παράξενη, αφού την ίδια περίοδο στη Γερμανία διάφοροι διανοούμενοι αναπτύσσουν ακριβώς τα ίδια ενδιαφέροντα με τα ίδια ερεθίσματα.⁵¹ Αυτό το πνεύμα του Θεοτόκη είναι φανερό στα δύο θεωρητικά του κείμενα που αναφέρονται στον Βούδα, όπου πάντα δίνεται βαρύτητα στην κοινωνική επανάσταση που έφερε η βουδιστική διδασκαλία,⁵² η οποία θέλησε να δημιουργήσει έναν κόσμο χωρίς κοινωνικές τάξεις.⁵³ Σημαντικό, ακόμα, είναι και το γράμμα που στέλνει στον Χατζόπουλο το 1909 (έχοντας μυηθεί στον σοσιαλισμό από την αρχή του ταξιδιού του στο Μόναχο το 1908) όπου τον ρωτάει εάν έχει σκοπό να γυρίσει στην Ελλάδα, καθώς ενωμένοι είναι πιο δυνατοί και μαζί με άλλους μπορούν να δώσουν «την πρώτη γυρισιά (για να μιλήσω με Βουδιστική φρασεολογία) στη ρόδα της Αλήθειας...».⁵⁴

⁴⁷ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 19–21.

⁴⁸ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ-ΠΑΝΟΥ 1975, 11–14 και ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ 1983, 837–38.

⁴⁹ Βλ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ 1983. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο μελετητής θεωρεί πως ο σοσιαλισμός του Θεοτόκη κινείται μόνο στην ιδεολογική σφαίρα, καθώς δεν είναι ενεργός σοσιαλιστής και δεν διεκδικεί μια πραγματική αλλαγή, παρόλο που επιθυμεί την αλλαγή της κοινωνίας και των ανθρώπων.

⁵⁰ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ 2004, 25–26.

⁵¹ McGETCHIN 2009, 135–40. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι, όπως παρατηρεί ο McGetchin, η ίδια η θρησκεία του Βουδισμού δεν συνδέεται με τον Σοσιαλισμό εκείνη την εποχή, αλλά οι άνθρωποι που αναπτύσσουν μια σοσιαλιστική σκέψη έχουν προηγουμένως επηρεαστεί από την αναδιαμόρφωση που προτείνει η βουδιστική διδασκαλία.

⁵² ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1904β, 4.

⁵³ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1993, 109.

⁵⁴ ΔΑΛΛΑΣ 2001, 307.

Αυτές ακριβώς οι ιδέες βρίσκουν έδαφος στα *Γεωργικά*, αφού στο μεγαλύτερο μέρος παρατηρείται μια αρμονική συνύπαρξη μεταξύ των ανθρώπων με ελάχιστες έως καθόλου αναφορές στις κοινωνικές τάξεις, όπου όλοι μοχθούν και κοπιάζουν για την επιβίωση. Ωστόσο, αντίστοιχες εικόνες βλέπουμε και στο *Περί φύσεως*⁵⁵ με το κοινωνικό ενδιαφέρον να εντοπίζεται στο πέμπτο κεφάλαιο και τον κόσμο που περιγράφεται εκεί.⁵⁶ Βέβαια, δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως σίγουροι το κατά πόσο είδε ο Θεοτόκης το πέμπτο κεφάλαιο υπό αυτό το πρίσμα, όμως κοινωνικές προεκτάσεις φαίνονται και στα σημεία κριτικής προς τον πόλεμο και τις καταστροφικές του συνέπειες για τη φύση και τον άνθρωπο, που υπάρχουν τόσο στα *Γεωργικά*, όσο και στο *Περί φύσεως*.⁵⁷ Συνεχίζοντας, μια από τις σημαντικότερες σκηές των *Γεωργικών* που είναι άμεσα φορτισμένη με κοινωνικές προεκτάσεις είναι η περιγραφή της κοινωνίας των μελισσών και η έμμεση σύγκρισή της με την κοινωνία των ανθρώπων στο τέταρτο βιβλίο.⁵⁸ Μάλιστα, έχουν γίνει απόπειρες να ιδωθεί το βιβλίο από τη σκοπιά της μαρξιστικής κριτικής, όπου η έμφαση δίνεται κυρίως στο κομμάτι του μόχθου των μελισσών για επιβίωση και την αναλογία με την εργατική τάξη και κόσμο.⁵⁹ Συγκεκριμένα, ο Geue θεωρεί το τέταρτο βιβλίο ως επιστέγασμα στα διαφορετικά επίπεδα μόχθου που εμφανίστηκαν στα προηγούμενα βιβλία, αναλύοντάς το με μαρξιστικό τρόπο στην αναζήτηση ιστορικο-πολιτικών προεκτάσεων στο έργο του Βιργιλίου.⁶⁰ Επίσης, αξίζει να επανέλθουμε σύντομα στο διδακτικό στοιχείο του έργου που απορρέει τόσο από την ιστορία των μελισσών, όσο και από το σύνολό του και τον τρόπο διαχείρισης των γαιών και της κτηνοτροφίας. Η τελευταία μπορεί να αποτελεί μια έμμεση προτροπή του συγγραφέα για εστίαση και εκπαίδευση πάνω στο ζήτημα, που μπορεί να συνδεθεί με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αλλά και την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Ομίλου στην Κέρκυρα έναν χρόνο μετά την έκδοση των *Γεωργικών*, πρωτοβουλίες στις οποίες συμμετείχε ο Θεοτόκης.⁶¹

⁵⁵ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 290–91.

⁵⁶ Βλ. CABISIUS 1984, όπου ο μελετητής παρατηρεί κοινωνικές προεκτάσεις μέσω των μεταφορών του Λουκρητίου, αλλά και τη σχέση αυτών με την ατομική θεωρία. Ακόμα, βλ. ΠΑΠΑΓΕΛΗΣ 2021, 248 όπου ο μελετητής θεωρεί ότι «η δεκτικότητα του [Θεοτόκη] στην υλιστική και αντιθεολογική φιλοσοφία του Λουκρητίου δεν είναι άσχετη με τους μαρξιστικούς ενθουσιασμούς και τον πολιτικό του ριζοσπαστισμό». Επίσης, βλ. 77–78 τη σχέση του Μαρξ με το έργο Λουκρητίου. Δυστυχώς, δεν έχω εντοπίσει κάποια αυτοτελή μελέτη που να εξετάζει αμιγώς τον σοσιαλισμό και τις μαρξιστικές ιδέες στο έργο του Λουκρητίου.

⁵⁷ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 21, 33, 38, 41, 67 και το πέμπτο κεφάλαιο του *Περί φύσεως* και 9–11.

⁵⁸ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 70–74 και ειδικά οι 71–72 στις οποίες φαίνεται η αφοσίωση των μελισσών στον σκοπό τους παρά τη σκληρή δουλειά τους που μπορεί και να τις σκοτώσει, η οποία δεν μπορεί να συγκριθεί με καμία τιμή που προσφέρει ο άνθρωπος στους βασιλιάδες του.

⁵⁹ LAMBERT 1988. Είναι η παλαιότερη μελέτη που προσεγγίζει το θέμα με αυτή την οπτική και ο μελετητής δεν προσφέρει αρκετά δεδομένα, όμως κάνει μερικές χρήσιμες παρατηρήσεις για την έννοια του μόχθου και τις διδακτικές προεκτάσεις του έργου.

⁶⁰ GEUE 2018. Ίσως η πιο σύγχρονη και καλά διατυπωμένη μελέτη επί του θέματος.

⁶¹ ΜΑΡΤΖΟΪΚΟΥ 1991, 199.

Τέλος, η υλιστική θεώρηση του κόσμου ενισχύεται και από την ιδιαίτερη παρουσία του θείκου στοιχείου στο έργο και από την οριακή απουσία του θανάτου. Τόσο ο Δίας, όσο και οι υπόλοιποι θεοί παρουσιάζονται στερεοτυπικά μέσα στο έργο σε διάφορες στιγμές ή σε αποστροφές και προσευχές, συνήθως στην αρχή των βιβλίων⁶² και έχουν τις καθιερωμένες τους ιδιότητες που μπορεί να σχετίζονται με τη φύση και τον κόσμο με έντονο λογοτυπικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να επηρεάζουν, ούτε να συνδέονται άμεσα με τον κόσμο ή τον άνθρωπο εκτός από τη στιγμή της επενέργειας του Δία.⁶³ Παράλληλα, το στοιχείο του θανάτου –που ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τη μεταφυσική σφαίρα και τις ενέργειες των θεών στα ινδικά έργα– είναι αυτό που εμφανίζεται λιγότερο. Εδώ, η ανακύκλωση της ζωής έχει υλιστική διάσταση, αφού ο θάνατος παρουσιάζεται ως ένα φυσικό φαινόμενο στο οποίο θα καταλήξουν όλα και στη συνέχεια από τον θάνατο θα αναγεννηθεί η ζωή (κυρίως τα φυτά),⁶⁴ ενώ, δεν έχουμε καμία άμεση αναφορά στον θάνατο ή την ψυχή, αλλά ούτε και εκτενείς φιλοσοφικές προεκτάσεις ή αναζητήσεις, όπως στο *Περί φύσεως*. Αντιθέτως, ο θάνατος σχετίζεται, εδώ, περισσότερο με κοινωνικές-πολιτικές προεκτάσεις, κυρίως, στο επεισόδιο του Αρισταίου με τον Ορφέα που παρουσιάζεται ως νόμος της φύσης, με τους δύο πρωταγωνιστές να αντιπροσωπεύουν από τη μια τα δύο παραδείγματα της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και από την άλλη τα δύο παραδείγματα της σχέσης του ανθρώπου με τον θάνατο, όπου όποιος δεν συμμορφώνεται με τους νόμους της φύσης και δρα ατομικά καταστρέφεται (Ορφέας), ενώ όποιος είναι συνετός και δρα με συλλογικό τρόπο περνά στην αθανασία (Αρισταίος) (Κορνηλίου 2023, 362–65).

Περί φύσεως (De rerum natura)

Η μετάφραση του *Περί φύσεως*, μάλλον, ξεκίνησε με την επιστροφή του Θεοτόκη από τη Γερμανία και θα διαρκέσει μέχρι το 1911. Ο Θεοτόκης θα προσπαθήσει για την έκδοση του έργου πουλώντας το στις εκδόσεις «Γράμματα» του Στέφανου Πάργα στην Αλεξάνδρεια, όμως η χρεωκοπία του εκδοτικού οίκου θα αφήσει το έργο αδημοσίευτο έως και τη δεκαετία του 1960.⁶⁵ Ως γνωστό, το έργο χωρίζεται σε έξι βιβλία: τα δύο πρώτα ασχολούνται με τα άτομα και τη φύση τους, το τρίτο και το τέταρτο εστιάζουν στη φύση της ψυχής, των αισθήσεων, της σκέψης και των παθών, ενώ το πέμπτο και το έκτο βιβλίο αναπτύσσουν την ιστορία του ανθρώπου και του πολιτισμού καθώς και ερμηνείες για τα φυσικά φαινόμενα.⁶⁶ Το κείμενο του Λουκρητίου έχει εκ-

⁶² ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 4, 22, 39 (εδώ είναι στο τέλος).

⁶³ Η επενέργεια του Δία δημιουργεί ένα θεολογικό μοντέλο ερμηνείας του κόσμου (Πρόνοια) (ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ 2023, 365) το οποίο φέρνει το έργο κοντά με τα ινδικά έργα, όμως η παράσταση του φυσικού κόσμου και η ουσιαστική απουσία των θεών από αυτόν θεωρώ ότι το αντισταθμίζουν, φέρνοντάς το εγγύτερα στο πρότυπό του.

⁶⁴ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1909, 22–31.

⁶⁵ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 324 (Φ. Βλάχος στα Επιλεγόμενα).

⁶⁶ Για την αναλυτική δομή του έργου βλ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ 2021, 259–60.

πεφρασμένο στόχο να παιδεύσει τους ανθρώπους για τον θάνατο και πώς να μην τον φοβούνται. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσει τις θεωρίες του με έναν ορθολογικό τρόπο, έχοντας ως μέσο την παρατήρηση του κόσμου. Η ορθολογικότητα και η παρατήρηση είναι τα χαρακτηριστικά που ο Θεοτόκης κατέχει από πολύ νεαρή ηλικία και είναι αυτά που αξιοποίησε τόσο στην πρώιμη, όσο και στην ώριμη λογοτεχνική παραγωγή του.⁶⁷ Η ορθολογική σκέψη και η υλιστική θεώρηση της ύπαρξης του κόσμου φαίνεται σε όλο το έργο του Λουκρήτιου με χαρακτηριστικούς τους στίχους στους οποίους απορρίπτεται η ιδέα ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τους θεούς, διότι δεν είναι δυνατό να είναι στη φύση όλα σχεδιασμένα, αλλά και επειδή η φύση δεν είναι τέλεια, αλλά επικίνδυνη για τον άνθρωπο.⁶⁸ Επιπλέον, ο Λουκρήτιος θεωρεί ότι τόσο η γη, όσο και το ίδιο το σύμπαν είναι άπειρα και βρίσκονται σε μια συνεχή κίνηση, η οποία επίσης πηγάζει προς το άπειρο.⁶⁹ Ακόμα, πιστεύει ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε και, όπως όλα, κάποια στιγμή θα διαλυθεί, εικάζοντας ότι κάτι τέτοιο έχει ξανασυμβεί με απόδειξη τα μνημεία προηγούμενων πολιτισμών.⁷⁰ Με την ίδια υλιστική οπτική, ο Λουκρήτιος θεωρεί ότι η ψυχή είναι μέρος του ανθρώπινου σώματος και αποτελείται από τα ίδια άτομα με το σώμα, αλλά και ότι δημιουργείται μαζί με αυτό και δεν προϋπάρχει. Αυτό σημαίνει ότι όταν πεθάνει ο άνθρωπος χάνεται και η ψυχή του, ακολουθώντας μια διαδικασία ανακύκλωσης της ύλης. Δηλαδή, αν και η ίδια η ψυχή δεν ανακυκλώνεται, δεν υπάρχει δηλαδή μετεμψύχωση, ο θάνατός της δημιουργεί νέα ζωή (και όχι μόνο ανθρώπινη), επειδή τα άτομα δημιουργούν νέα υλικά σώματα. Έτσι, ο ποιητής δεν προσδίδει μεταφυσική έννοια στην ψυχή και στον θάνατο, θεωρώντας τον τελευταίο ένα φυσικό φαινόμενο που ο άνθρωπος δεν πρέπει να φοβάται γιατί όλα είναι φθαρτά και όλα θα πεθάνουν.⁷¹

Τα όσα αναφέρθηκαν νομίζω ότι εξηγούν εν μέρει την επιλογή του Θεοτόκη για τη μετάφραση του έργου. Για αρχή, το ορθολογιστικό πνεύμα που είναι διαρκώς παρόν στο έργο συμβαδίζει απόλυτα με το ανήσυχο και ερευνητικό πνεύμα του Θεοτόκη, ο οποίος ξεκίνησε την πορεία του μέσα από τα μαθηματικά και έχοντας ως όνειρο να γίνει αστρονόμος.⁷² Ακόμα, ο τρόπος που αναπτύσσεται το πέμπτο κεφάλαιο θυμίζει σε πολλά σημεία τον τρόπο ανάπτυξης της εξελικτικής θεωρίας του Δαρβίνου, αφού ο Λουκρήτιος θεωρεί ότι ο άνθρωπος και τα ζώα προήλθαν από τη θάλασσα και πέρασαν διάφορες φάσεις εξέλιξης μέχρι να φτάσουν στο σήμερα. Άλλωστε, τα κοινά στοιχεία όσο και οι διαφορές με τον Δαρβίνο είναι ήδη γνωστά στις λουκρήτιες σπουδές και μπορούμε να χαρακτηρίσουμε με ασφάλεια τον Λουκρήτιο ως έναν πρόγονο της

⁶⁷ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ 1983, 39–45.

⁶⁸ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 196–97.

⁶⁹ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 43–49.

⁷⁰ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 242–43.

⁷¹ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ 1990, 127–37.

⁷² ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΣΠ. 1983.

εξελικτικής θεωρίας.⁷³ Έτσι, είναι πιθανό ότι ο Θεοτόκης επιλέγει το έργο και για αυτόν τον λόγο, αφού ο ίδιος είναι από νωρίς εξοικειωμένος με τις θεωρίες του Δαρβίνου.⁷⁴ Εξάλλου η δαρβινική θεωρία ήταν αρκετά δημοφιλής την εποχή εκείνη και έκανε σιγά-σιγά την είσοδό της στην ελληνική κοινωνία.⁷⁵ Ο Θεοτόκης διατηρεί το ενδιαφέρον γι' αυτήν τουλάχιστον μέχρι τη συγγραφή του έργου *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, όπου ο γιατρός Στεριώτης αναφέρεται ρητά στον Δαρβίνο έχοντας βέβαια κατά νου όχι μόνο τον βιολογικό, αλλά και τον κοινωνικό δαρβινισμό.⁷⁶ Στο ίδιο έργο, βλέπουμε τον γέρο Βαλσάμη, ο οποίος λίγο πριν τον θάνατό του εμφανίζεται ως γνώστης και μεταφραστής του Λουκρητίου, να λέει: «Είναι το ποίημα του Λουκρήτιου... Εμετάφρασα αυτόν τον καιρό το τρίτο βιβλίο, όπου μιλεί για την ψυχή! Είχα πάντα την αδυναμία να μεταφέρω στη γλώσσα μας, όσα εθαύμαζα στες ξένες... εδοκίμαζα μόνο και για τον εαυτό μου μονάχα... τόσο μόνο εστάθηκα ποιητής!... Κ' εχαμογέλασε πάλι με το τραγικό του χαμόγελο και παίρνοντας ένα τετράδιο από το τραπέζι, ξανάπε: —Ακούστε... Κ' εβάλλθηκε να διαβάξει με τη σβυσμένη φωνή του: “Λοιπόν ο θάνατος για μας δεν είναι τίποτα ούτε καθόλου δεν αγγίζει μας, αφού είναι αποδειγμένη η ουσία του πνέματος θνητή...”»,⁷⁷ ενώ στη συνέχεια κάνει έναν διάλογο για το πώς θα μπορούσε να αποδείξει μαθηματικά ο άνθρωπος ότι η ψυχή πεθαίνει με το σώμα, καθώς ο ίδιος φοβάται για το θάνατο και το τι ακολουθεί.

Όμως, η επιρροή του Λουκρητίου στον Θεοτόκη φαίνεται εμφανέστερα στην πρώτη μορφή του μυθιστορήματος με τίτλο *Άλκης Σωζόμενος* του 1912⁷⁸ και την αδημοσίευτη σκηνή με την ψυχολογική κατάσταση του Άλκη μετά το αίτημα του Οφιομάχου να σταματήσει τη διεκδίκηση της Ευλαλίας.⁷⁹ Παρότι αποτελεί ένα ολιγοσέλιδο απόσπασμα παρατηρούμε ότι οι σκέψεις του Άλκη εστιάζουν με ιδιαίτερη πυκνότητα γύρω από υπαρξιακά ζητήματα που αφορούν τη ζωή, τον άνθρωπο και την ψυχή σε άμεση σύνδεση με την προοπτική του φιλόσοφου πατέρα του Άλκη, ο οποίος φαίνεται να είναι οπαδός της επικούρειας φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα, ο Άλκης θεωρεί ως ουσία της ύπαρξης τον πόνο, ο οποίος απορρέει από τη δική του ψυχική ταραχή, και ταυτόχρονα προσπαθεί να κατανοήσει τόσο την ουσία του πόνου, αλλά και το πώς ο πα-

⁷³ Για τη μελέτη μέρους του πέμπτου κεφαλαίου και τη σχέση του Λουκρητίου με τον Δαρβίνο βλ. CAMPBELL 2003 και την κριτική του βιβλίου από την ΓΚΑΡΑΝΗ 2006.

⁷⁴ ΚΡΙΜΠΑΣ 2017, 21. Ο Κριμπάς που συζητά τις εξελικτικιστικές απόψεις του Αλέξανδρου Θεοτόκη στο πεδίο της ζωολογίας, δεν κάνει ευθέως αυτή τη σύνδεση, όμως μπορούμε να την κάνουμε εμείς αν αναλογιστούμε τη σχέση που είχε ο Αλέξανδρος Θεοτόκης με τον ανιψιό του (με τον οποίο συγκατοίκησε και για ένα διάστημα), και τη φροντίδα που έδειχνε για τη μόρφωσή του.

⁷⁵ Για αυτό το περιβάλλον βλ. ZARIMIS 2015.

⁷⁶ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1991, 116. Αναφέρεται στο *Λεβιάθαν* του Χομπς και τον «αγώνα της επικρατήσεως» που δείχνει ότι η δημιουργία προϋποθέτει την καταστροφή όπως έδειξαν «η βιολογία και η κοινωνιολογία».

⁷⁷ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1991, 236.

⁷⁸ Για τις διαφορετικές γραφές του έργου βλ. ΔΑΛΛΑΣ 2001, 121–52.

⁷⁹ ΔΑΛΛΑΣ 2001, 271–80.

τέρας του έφτασε στο σημείο να είναι ευτυχής και να μην τον νιώθει. Αυτά, σχετίζονται άμεσα με την επικούρεια αταραξία που είναι η κατάσταση στην οποία το άτομο έχει απαλλαχθεί από κάθε επιθυμία και πόνο, ενώ, όπως καταλήγει και το κείμενο, ο μόνος τρόπος να φτάσει κάποιος σε αυτή είναι μέσω της γνώσης και της επιστήμης. Βέβαια, στην τελική μορφή του κειμένου ο Άλκης είναι ο ίδιος φιλόσοφος, όμως είναι αρκετά ουδέτερος χαρακτήρας με μια μόνο ενδιαφέρουσα δυναμική, αυτή του κοινωνικού επαναστάτη. Όμως, όπως βλέπουμε στο Α2 κεφάλαιο η σκιά του πατέρα/Λουκρήτιου υπάρχει ακόμα, αφού αφιερώνονται μερικές σελίδες για τον ίδιο, τα «φιλοσοφικά του βιβλία» και πώς εκπαιδευσε τον Άλκη.⁸⁰

Τέλος, πρέπει πολύ σύντομα να αναφερθούμε και στον *Κατάδικο*. Το έργο ξεκινά με μια σκηνή ευφορίας όπου παρακολουθούμε το πέρασμα των ημερών με την επανάληψη των αγροτικών εργασιών. Από τη μια, είναι φανερό η εικόνα του μόχθου, από την άλλη όμως αυτή η επανάληψη υποδηλώνει μια συνεχή ανακύκλωση της ζωής απαλλαγμένη από μεταφυσικούς όρους.⁸¹ Όμως, η ιδιόζουσα μορφή του Τουρκόγιαννου αλλάζει τα πράγματα. Όπως έχει δείξει ο Πυλαρινός, ο Τουρκόγιαννος μπορεί να παραλληλιστεί με τον σωκρατικό κατάδικο του *Φαίδωνα* και τη μεταφυσική οπτική της ψυχής και του θανάτου.⁸² Ο Θεοτόκης μεταφράζει τον *Φαίδωνα* ακριβώς την ίδια περίοδο με το *Περί φύσεως*, στοιχείο που ενισχύει το επιχείρημα ότι ο Θεοτόκης έχει έντονες υπαρξιακές ανησυχίες και φανερώνει ότι με το τέλος των αρχαιογλωσσων μεταφράσεων η θεοτοκική σκέψη βρίσκεται μετέωρη ανάμεσα στη μεταφυσική και την υλιστική οπτική της ψυχής. Παράλληλα, είναι η περίοδος που θα ξεκινήσει την παραγωγή του σημαντικότερου πρωτότυπου έργου του, αλλά και θα ασχοληθεί κυρίως με μεταφράσεις ξένων λογοτεχνών, όπως ο Σαίξπηρ. Καταλήγοντας, με όσα είδαμε παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν και οι δύο προσεγγίσεις της ψυχής, οι οποίες απαντούν σε διάφορους χαρακτήρες, αλλά το έργο του Θεοτόκη αναπτύσσεται με ρεαλισμό, και στο μεγαλύτερο μέρος του είναι φανερό η υλιστική προσέγγιση του κόσμου, η οποία πρέπει να οφείλεται στους κοινωνικούς στόχους που θέτει κάθε φορά ο συγγραφέας.

Επίλογος

Ο Θεοτόκης υπήρξε ένα ανήσυχο πνεύμα που ασκήθηκε σκληρά πάνω στις μεταφράσεις του γλωσσικά και ιδεολογικά, ενώ ταυτόχρονα αναζήτησε τη λύση στα μεγαλύτερα οντολογικά και κοσμολογικά ερωτήματα. Η μελέτη των ινδι-

⁸⁰ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1991, 24–37. Μάλιστα, η αφήγηση εστιάζει στην αθεΐα του Αγησιλάου, ενώ δεν ονομάζονται τα φιλοσοφικά βιβλία, γεγονός που μόνο υποθέσεις μπορεί να γεννήσει, οι οποίες να κινούνται από τον Λουκρήτιο, μέχρι και τον σοσιαλισμό.

⁸¹ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1977, 11–18.

⁸² ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ 2007. Σε αυτό το άρθρο ο Πυλαρινός κάνει μια στενή ανάγνωση των δύο έργων και βρίσκει αρκετές αντιστοιχίες. Όμως, η έννοια της αταραξίας σχετίζεται επίσης με τη βουδιστική και την επικούρεια φιλοσοφία, άρα είναι πιθανό να υπάρχουν και αυτές οι επιδράσεις, οι οποίες μπορούν να φανούν σε άλλες αναγνώσεις.

κών έργων μπορεί να ξεκίνησε από την έξαψη της πατριωτικής του διάθεσης, όμως γρήγορα εξελίχθηκε σε μια προσωπική περιπλάνηση στα μεγαλύτερα ερωτήματα της ζωής, του θανάτου και της ψυχής. Ο Θεοτόκης κινήθηκε στις μεταφυσικές ινδικές φιλοσοφίες, όμως η ρασιοναλιστική του σκέψη, η αγάπη για τη φύση και τον υπαρκτό κόσμο και, φυσικά, η νεοαποκτηθείσα σοσιαλιστική του ιδεολογία και οι δαρβινικές θεωρίες τον έστρεψαν προς τα λατινικά κείμενα. Η μελέτη και των δύο λατινικών έργων είναι, όπως είδαμε, άμεσα επηρεασμένη από το κοινωνικό του ενδιαφέρον, αλλά και από την προσωπική αναζήτηση της ψυχής, η οποία παρουσιάζει έναν διφυή χαρακτήρα (μεταφυσικό και υλιστικό) στο κύριο πρωτότυπο έργο του. Οι μεταφράσεις των ινδικών και των λατινικών κειμένων αποτελούν τρεις σημαντικούς σταθμούς στην πνευματική πορεία του συγγραφέα, που επιτρέπουν να παρακολουθηθεί κανείς την εξέλιξη της σκέψης, καθώς και το εύρος στις ποικίλες συνδέσεις των προβληματισμών του.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΒΛΑΧΟΣ, Φίλιππος 1983. Από την ανέγδοτη εργασία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1872–1923). *Πόρφυρας* 19 (Οκτώβρης): 5–6.
- ΓΚΑΡΑΝΗ, Μυρτώ [GARANI, Myrto] 2006. Review [Gordon Campbell. *Lucretius on Creation and Evolution: A Commentary on De rerum natura 5.772–1104*. Oxford University Press, 2003]. *The Classical World* 99(2): 205–207, <<https://www.jstor.org/stable/4353053>>.
- ΔΆΛΛΑΣ, Γιάννης 2001. *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*. Αθήνα: Σοκόλης.
- ΓΡΌΛΛΙΟΣ, Κωνσταντίνος Χ. 1973. Το μεταφραστικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, και ανέκδοτες σελίδες από τη μετάφραση του *Περί Φύσεως*. *Νέα Εστία* 94: 290–353.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Κωνσταντίνος 1904α. Ιστορία του Σουνναζαίπα. *Νουμάς* 98 (31.5.1904): 1–2, <<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80981/79855>>.
- _____, 1904β. Σανσκριτική και καθαρεύουσα. *Νουμάς* 117 (10.10.1904): 1–6, <<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/81239/80113>>.
- _____, (μτφρ.) 1909. *Τα Γεωργικά του Βεργιλίου*. Τυβίγγη: Τυπογραφείο του Ερρίκου Λάουμπ, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/d/a/metadata-b54388644d745d15512e336e39d37b85_1238564057.tkl>.
- _____, 1918. Το δράμα που εσύνθεσε ο περίφημος Καλιδάσας το λεγόμενο «Η Μαλάβικα και ο Αγνιμίτρας». *Κερκυραϊκή Ανθολογία* 16–17 (χρονιά Γ', 1 Μαρτίου–1 Μαΐου): 91–107, <<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/23284>>.
- _____, 1977. *Κατάδικος*, επιμ. Σπύρου Κοκκίνη. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» (= με εισαγωγή Γιάννη Δάλλα. Αθήνα: Κείμενα, 1979 = εισαγ./επιμ. Όλγα Μπεζαντάκου, φιλολογική εποπτεία Γιάννης Παπακώστας. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2022).
- _____, 1986. *Η ιστορία της Σακούνταλας κατά το Μαχαβάρατα*. Αθήνα: Κείμενα.

- _____, 1988. *Ινδικά μεταφράσματα: Φυλλάδιο πρώτο*. Αθήνα: Κείμενα.
- _____, 1991. *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*. Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης.
- _____, 1993. *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- _____, 2009. *Ο Φαίδωνας*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός. Κέρκυρα: Εταιρία Κερκυραϊκών Σπουδών.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Σπυρίδων Μ. 1983. *Τα νεανικά χρόνια του Κωνσταντίνου Θεοτόκη: Βιογραφία*, επιμ. Τάσος Κόρφης. Αθήνα: Πρόσπερος.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Στέφανος 1983. Κωνσταντίνος Θεοτόκης, μια πορεία μέσα σε δύσβατους ιδεολογικούς τόπους. Εργογραφία – Σύγχρονα παράλληλα γεγονότα – Βιβλιογραφία. *Θρακικά Χρονικά* 38: 42–54 (Ξάνθη).
- ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ, Γ. Κ. 1959. *Βιβλιογραφία Κωνστ. Θεοτόκη*, δεύτερη έκδοση. Αθήνα: χ.ε., <<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/e/0/metadata-200-0000027.tkl>>.
- ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ, Άννα Ν. 2023. *Η μετάφραση ως φορέας θεματικών και ιδεολογίας στο πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη*. Διδακτορική Διατριβή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας. Κέρκυρα, <<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/53950>> (υπό δημοσίευση).
- ΚΡΙΜΠΑΣ, Κώστας Β. 2013. Η δεξίωση του Δαρβινισμού στην Ελλάδα. *Athens Review of Books* 37: 55–62.
- _____, 2017. *Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών.
- ΛΕΤΣΙΣ, Βασίλης 2016. *Μετάφραση και μετρική: Λορέντσος Μαβίλης*. Στο Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ & Ουρανία ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα*. Πρακτικά Συμποσίου, Α' Τόμος. Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ & Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ΕΙΕ, 167–81.
- _____, 2017. Ο Σολωμός ως μεταφραστής των ποιητικών μορφών. Στο Δ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ (επιμ.), *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα Πρακτικά*, ΙΙΙ. Λογοτεχνία = Κερκυραϊκά Χρονικά (περίοδος Β'), τόμος Γ': 205–14.
- ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΚΑΡΟΣ, Τίτος 1990. *Περί Φύσεως (De rerum natura)*, βιβλία έξι μεταφρασμένα από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη. Επιλεγόμενα: Φ. Βλάχος. Αθήνα: Νεφέλη.
- ΜΑΒΙΛΗΣ, Λορέντσος & ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Κωνσταντίνος (μτφρ.) 1983. *Νάλας και Νταμαγιάντη, επεισόδιο του Μαχαμπχαράτα*, εισαγωγή του Hermann Camillo Kellner (1885). Αθήνα: Κείμενα.
- ΜΑΡΤΖΟΥΚΟΥ, Μαρία Ν. 1991. Χρονολόγιο Κωνσταντίνου Θεοτόκη. *Πόρφυρας* 57–58 (Απρ.–Σεπτ.): 185–206.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Απόστολος 2022. *Ινδουισμός: Καταβολές, Ιστορική πορεία, Βασικές αντιλήψεις, Λατρεία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου / Καρδαμίτσα.
- ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, Θεόδωρος Δ. (προλεγόμενα, μετάφραση, σημειώσεις) 2021. *Λουκρητίου, Περί Φύσεως: Η κληρονομιά ενός επίμονου κηπουρού*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Γεωργία 1993. Σημείωμα επιμελητή. Σε Κωνσταντίνος ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ιστορία της Ινδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 391–400.
- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ-ΠΑΝΟΥ, Ευαγγελία 1975. *Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης: ανάμεσα στους δύο πόλους της ψυχικής του παλινδρόμησης*. Αθήνα: Δοκίμιο.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης 2003. *Επτανησιακή Σχολή*. Αθήνα: Σαββάλας.

- _____, (επιμ.) 2004. *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Μελετήματα*. Αθήνα: Τράπεζα Αττικής.
- _____, 2007. Δύο κατάδικοι με μεταφυσική αταραξία: ο Πλατωνικός Σωκράτης και ο Τουρκόγιαννος του Κ. Θεοτόκη. Στο Γιώργος ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ (επιμ.), *Εὐκαρπίας ἔπαινος: Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*. Αθήνα: Πορεία, 955–86.
- _____, 2021. Η *Κερκυραϊκή Ανθολογία* και ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Το λογοτεχνικό περιβάλλον της Κέρκυρας στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο Αλέξανδρος Ν. ΤΕΝΕΚΕΤΖΗΣ (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»*. Αθήνα: Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης, 17–30, <<https://eeit.org/3d-flip-book/-konstantinos-theotokis-amp-quot-i-syntrofia-ton-ennia-quot/>>.
- ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ, Θεόφιλος Δ. 1983. Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872–1923). *Νέα Εστία* 1344 (1 Ιουλίου): 836–41.

- ARNOUX-FARNOUX, Lucile 2004. *Ληστές των ορέων*. Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης μεταξύ Schiller και Edmond About. Στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Μελετήματα*. Αθήνα: Τράπεζα Αττικής, 1–10.
- BOSE, S.K. 2015. The Atomic Hypothesis. *Current Science* 108(5): 998–1002, <<https://www.jstor.org/stable/24216533>>.
- CABISIUS, Gail 1984–1985. Social Metaphor and the Atomic Cycle in Lucretius. *The Classical Journal* 80(2) [Dec.–Jan.]: 109–20, <<https://www.jstor.org/stable/3297193>>.
- CAMPBELL, Gordon 2003. *Lucretius on Creation and Evolution: A Commentary on De rerum natura Book Five, Lines 772–1104*. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- GOWANS, Christopher W. 2003. *Philosophy of the Buddha: An Introduction*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.
- MCGETCHIN, Douglas T. 2009. *Indology, Indomania, and Orientalism: Ancient India's Rebirth in Modern Germany*. Μάντισον, Νέα Υερσέη: Fairleigh Dickinson University Press.
- GEUE, Tom 2018. Soft Hands, Hard Power: Sponging Off the Empire of Leisure (Virgil, *Georgics* 4). *The Journal of Roman Studies* 108: 115–40, <<https://www.jstor.org/stable/26817567>>.
- LAMBERT, M. 1988. Marxist Literary Criticism and Virgil *Georgics* 4.153–196. *Akroterion* 33(2): 58–65, <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/AJA03031896_757>.
- SOSNOWSKI, Ryszard 2005. The Scientific and Cultural Role of Atomistics. *Nucleonika* 50 (Supplement 3): 5–10, <http://www.ichtj.waw.pl/ichtj/nukleon/back/full/vol50_2005/v50s3p05f.pdf>.
- WILHELM, Friedrich 1961. The German Response to Indian Culture. *Journal of the American Oriental Society* 81(4): 395–405, <<https://www.jstor.org/stable/595685>>.
- ZARIMIS, Maria 2015. *Darwin's Footprint: Cultural Perspectives on Evolution in Greece (1880–1930s)*. Βουδαπέστη & Νέα Υόρκη: Central European University Press.

Μανόλης Στριλιγκάς
 Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Φιλολογίας
 Πανεπιστημίου Κρήτης
 philp0973@philology.uoc.gr
 manolis.str@hotmail.com